

OD FILOZOFIE PRÁVA K POLITICKEJ EKONÓMII: MARXOVO MYSLENIE V ROKOCH 1842 – 1844

JURAJ HALAS, Katedra logiky a metodológie vied FiF UK, Bratislava

HALAS, J.: From the Philosophy of Law to Political Economy: Marx's Thought in 1842 – 1844
FILOZOFIA 65, 2010, No 5, p. 428

The paper offers a reconstruction of the development of Karl Marx's thought in 1842 – 1844 proceeding from the philosophy of law and social philosophy to political economy and its critique. It puts forward a new interpretation of the categories "bürgerliche Gesellschaft", "alienation" and "alienated labor". This interpretation shows that the development of Marx's thought did not proceed from „philosophy“ to „political economy“ or from "humanism" to "scientism", but from an "external" to an "internal" critique of political economy.

Keywords: Civil society – Hegel's political philosophy – Political economy – Critique of political economy – Alienation – Social form

1. Genéza Marxovej kritiky v rokoch 1842 – 1844. V známom predslove spisu *Ku kritike politickej ekonómie* podáva Marx nasledujúce *resumé* svojej teoretickej práce od začiatku štyridsiatych rokov 19. storočia až do roku 1859: „V rokoch 1842 – 1843 ako redaktor „Rheinische Zeitung“ dostal som sa prvý raz do rozpakov, keď som sa musel vysloviť o takzvaných materiálnych záujmoch. Rokovania Rýnskeho zemského snemu o krádežiach dreva a o parcelácii pozemkového vlastníctva, úradná polemika o pomeroch moselských roľníkov, ktorú začal proti „Rheinische Zeitung“ pán von Schaper, vtedajší hlavný prezident Rýnskej provincie, napokon debaty o slobode obchodovania a ochranných clách boli prvými podnetmi k tomu, aby som sa zaoberal ekonomickými otázkami“ ([13], 5).

K ekonomickej problematike teda Marxa priviedli politické diskusie v Porýní, ku ktorým ako šéfredaktor *Rheinische Zeitung* musel zaujať stanovisko. Mladému Marxovi v účinnej intervencii v týchto debatách bránili nedostatočné znalosti: Ako Marx ďalej píše v *Predslove*, prvou prácou, ktorú „podnikol pre vyriešenie pochybností“ bola kritická revízia Hegelových *Základov filozofie práva* v spise známom pod názvom *Ku kritike Hegelovej filozofie práva*.

2. Spory v Porýní a kritika filozofie práva: Súkromné záujmy a právo. V Marxových článkoch z *Rheinische Zeitung* z rokov 1842 – 1843 nachádzame dva väčšie tematické okruhy vzťahujúce sa na aktuálne problémy Porýnia: Jeden by sa dal nazvať „sloboda tlače“ a týka sa boja proti pruskej byrokratickej cenzúre (pozri [9]); druhý, nazvime ho „materiálne záujmy“, sa krúti okolo vzťahu súkromného a verejného, sféry súkromných záujmov a štátu, ekonomického a politického, no nie v číro teoretickej roviny, ale na po-

zadí príkro praktických pruských reálií (pozri [10]; [7]). Ako vieme z citovaného *Pred-slovu*, práve tento druhý okruh Marxa podnietil napísať spis o Hegelovej filozofii práva. V tejto časti sa preto pozrieme na podstatu týchto sporov a preskúmame, aké to boli pochybnosti, ktoré sa Marx podujal vyriešiť. Ukážeme tiež, že toto riešenie bolo len dočasné, pretože *kritika filozofie práva* otvorila Marxovi celkom novú problematiku a viedla tak k obratu k politickej ekonómii a ku *kritike politickej ekonómie*. Odhalenie súvislosti medzi oboma kritikami nám poslúži ako prvé priblíženie charakteru Marxovho projektu.

Tretí článok o rokovaní zemskeho snemu v Porýní [10], z hľadiska našej štúdie najzaujímavejší, sa zaoberá sporom medzi predstaviteľmi pruskej byrokracie, veľkými i malými pozemkovými vlastníkami, a chudobnými obyvateľmi regiónu. Ústrednou problematikou sú tu krádeže dreva a rozličné záujmy aktérov. Marx sa na celú problematiku pozerá cez kategórie Hegelovej *filozofie práva*. Predpokladajúc, že pomery v pruskom štáte zodpovedajú pojmom, ako ich vymedzil Hegel, nachádza všade radikálnu diskrepanciu medzi realitou a ideou. Kým podľa Hegela štát vystupuje voči súkromnému právu a súkromnému blahu ako „vonkajšia nutnosť“, ktorej sú podriadené, a zároveň ako ich imanentný účel ([3], 282), v zápisniciach z rokovaní sa ukazuje, že toto sprostredkovanie a zmierenie záujmov zlyháva. Štát sa stáva čírym tlmočníkom súkromných záujmov a v ostrom protiklade „k svojmu pojmu“ sa im podriaďuje.

„Všetchny orgány štátu se mění v uši, oči, ruce a nohy, jimiž zájem vlastníka slyší, slídí, váží, brání, chytá a běhá“ ([10], 154). „Vychází-li zde však jasně najevo, že soukromý zájem chce a musí degradovat stát na prostředek soukromého zájmu, jak by z toho nevyplývalo, že *zastoupení soukromých zájmů*, stavů, chce a musí degradovat stát na ideu soukromého zájmu“ ([10], 150)?

V pruských pomeroch dochádza k úplnému prevráteniu Hegelových kategórií. Celá teleológia štátu, sprostredkovanie záujmov, súvislosť záujmov a zákonov – to všetko sa obracia a vytvára tak prevrátenú praktickú podobu Hegelovho systému práva. Kým podľa Hegela je štát najvyšším účelom pre súkromný záujem, v skutočnosti si súkromný záujem podrobuje štát a prispôsobuje ho sebe samému ako „konečnému cieľu sveta“ ([10], 158). Právo, ktoré tomuto cieľu nezodpovedá, či je dokonca s ním v protiklade, je právom, ktoré nezodpovedá svojmu účelu a musí byť prekonané. No ak je to naozaj tak, ak sa súkromný záujem snaží podrobiť si štát a prakticky prevrátiť určenia a vzťahy, ktoré podľa Hegela vyplynuli zo samých kategórií, tak sú len dve možnosti: Možno zostať verný aparátu Hegelovej filozofie práva. V takom prípade treba očakávať, že sa štát bude usilovať o to, aby sa prinavrátil k svojmu pojmu a aby sa všetky kategórie vrátili na svoje vymedzené miesto: „Každý moderní stát, i když pramálo odpovídá svému pojmu, bude při prvním praktickém pokusu [o podriadenie štátu súkromnému záujmu – J. H.] takové zákonodárné moci nucen zvolat: Tvé cesty nejsou mé cesty a tvé myšlenky nejsou mé myšlenky“ ([10], 150)!

Marx si však uvedomoval, že nič také sa v prípade rokovaní o krádežiach dreva ne deje. Kategoriálny prevrat tu prebehol bez významnejšieho odporu. Potom sú však namieste *pochybnosti* a treba uvažovať o druhej možnosti: Čo ak je Hegelov systém nielen nedôsledný a chybný, ale dokonca stojí na chybnej metóde, ktorá mu bráni pochopiť, že takéto „prevrátené“ fungovanie štátu je jediné možné? V takom prípade sa nemožno ďalej

držať Hegelovej filozofie práva a žiadať nápravu pomerov tak, aby zodpovedali teórii. Naopak, samotné základy teórie treba podrobiť kritike, ktorá sa viaže na „kritiku“, nie na „teóriu“.

3. Kritická revízia filozofie práva. Jedným z východísk Hegelovej teórie štátu a práva je téza, že aktéri *ekonomického* života, teda aktéri pôsobiaci vo sfére, ktorú nazýva *bürgerliche Gesellschaft*,¹ sú motivovaní výlučne egoistickými záujmami: „V občanské spoločnosti je každý sobe účelom, všetci ostatní jsou mu ničím“ ([3], 219). Termín *bürgerliche Gesellschaft* Hegel pravdepodobne prevzal od politických ekonómov škótskeho osvietenstva, ako boli A. Ferguson, J. Steuart a A. Smith, ktorí používali výraz *civil society* ([5], 356), no až Hegel jasne odlišuje *bürgerliche Gesellschaft* od štátu ([4], 53). *Bürgerliche Gesellschaft* je oblasťou, ktorej chýba princíp sociálnej kohézie ([2], 52) – okrem všestrannej závislosti jednotlivcov a všeobecného používania iných ako prostriedku na dosiahnutie vlastných cieľov. Táto oblasť spoločenského života je „arénou boje individuálneho súkromného zájmu všetkých proti všetkým“ ([3], 324), sférou, kde pretrvávajú hobbsovské pomery. Ústredným motívom Hegelovej filozofie práva je hľadanie spôsobu, ako skrotiť vnútornú rozpornosť tejto oblasti.

Nad *bürgerliche Gesellschaft* ako sférou partikulárnych záujmov musí podľa Hegela *nevyhnutne* stáť inštitúcia, ktorá predstavuje univerzálny záujem, a je tak uskutočnením slobody. Touto inštitúciou je podľa Hegela štát. Voči *bürgerliche Gesellschaft* stojí v dvojacom vzťahu: ako „vonkajšia nevyhnutnosť“ a ako účel, ktorý je *bürgerliche Gesellschaft* imanentný. Imanentnosť účelu spočíva v jednote všeobecného (účelu štátu) a zvláštneho (zájmu individuí) – „individua majú vŕči němu *povinnosti* potud, že mají zároveň práva“ ([3], 282). Štát tak tvorí protívahu roztrieštenej, atomizovanej *bürgerliche Gesellschaft*.

Marx sa Hegelovou teóriou zaoberá v spise *Ku kritike Hegelovej filozofie práva*, ktorý je vlastne komentovaným konspektom. Fragment, ktorý sa zachoval, sa začína paragrafom 261 a končí paragrafom 313, pokrýva teda veľkú časť tretieho oddielu *Základov filozofie práva (Štát)*: od časti o vnútornom štátnom práve až po časť *Zákonodarná moc*. Marxove poznámky sú veľmi podrobné a často sa opakujú – komentátori text hodnotia ako na jednej strane „detailný“ a „dlhý“ ([1], 10), no na druhej strane aj ako „notoricky zložitý“ ([6], 19). Z nášho hľadiska sú zaujímavé dva všeobecnejšie momenty: kritika Hegelovho chápania vzťahu *bürgerliche Gesellschaft* a štátu a metodologické výhrady

¹ Termín *bürgerliche Gesellschaft* neprekladáme napriek tomu, že preň už existuje slovenský ekvivalent *občianska spoločnosť*. Podobne sa v českých, anglických a francúzskych prekladoch používajú preklady *občanská společnost*, *civil society* a *société civile*. Ich používanie pri preklade Hegelovho termínu *bürgerliche Gesellschaft* však podľa nášho názoru vedie k vážnym problémom, a to z dvoch dôvodov. Prvým je značný významový posun, spôsobený tým, že termínom *občianska spoločnosť* (i termínom *civil society* atď.) sa v súčasnosti označuje takzvaný tretí sektor. Druhý, vážnejší dôvod spočíva v tom, že používanie dvojice *občianska spoločnosť – štát* vyvoláva mylné zdanie, že podľa Hegela v sfére štátu jednotlivci *nie sú* občanmi. V skutočnosti tu ide o dva druhy občianstva: Občan – *bourgeois* – je účastníkom ekonomického života spoločnosti v sfére *bürgerliche Gesellschaft*, kým občan ako *citoyen* je činný v politických inštitúciách štátu. Marx sa tejto dištinkcii podrobne venuje v spise *K židovskej otázke*.

proti Hegelovmu postupu, ktoré Marx pri tejto kritike uvádza.

4. *Bürgerliche Gesellschaft* a štát. Hegel síce správne – podľa vzoru klasickej politickej ekonómie – charakterizuje *bürgerliche Gesellschaft*, no na druhej strane sa ju násilne, pojmovou konštrukciou usiluje podriaďiť štátu tak, aby mohol byť zmierený rozpor partikulárnych záujmov a ustanovená jednota všeobecného a jednotlivého: „Skutečná idea, duch, ktorý se sám dělí do dvou ideálních sfér svého pojmu, rodiny a občanské společnosti...“ ([3], 284). Hegel robí z idey (štátu) subjekt a spoločenské vzťahy (rodina, *bürgerliche Gesellschaft*) považuje za „vnitřní imaginární činnost ideje“ ([8], 230). Skutočný historický vývoj a spoločenské inštitúcie sa v Hegelovej koncepcii stávajú len fenoménom, objektívnym momentom vývoja ducha – a s nimi aj činnosť človeka v dejinách vôbec. Podľa Marxa tento postup síce dodáva obsahu teórie „filosofickú formu, filosofický atest“ a vyvoláva dojem hĺbky, no zároveň mystifikuje skutočný spoločenský vývoj a znemožňuje pochopiť ho ([8], 265).

Riešenie rozporu medzi *bürgerliche Gesellschaft* a štátom, ktoré Hegel konštruje, je podľa Marxa len zdanlivé. Pozrime sa teda, v čom spočíva toto zdanlivé riešenie. Ekonomika, ktorá sa stala kapitalistickou ekonomikou, stratila imanentný politický význam. Ako píše Marx, v stredoveku boli stavy – ako organizačná forma ekonomického života – bezprostredne politické a stavovské rozdiely mali ekonomický i politický rozmer. V spoločnosti založenej na kapitalistickom hospodárstve sa však z rozdielnych stavovských postavení stali len „sociálne rozdiely“, ktoré sú záležitosťou súkromného života a nemajú politický charakter ([8], 307). Inými slovami, kým ekonomická sféra je oblasťou sociálnych nerovností, vo sfére politických inštitúcií sú si všetci občania bez ohľadu na sociálne rozdiely medzi nimi rovní: „Tak jako jsou si křesťané rovni na nebesích a nerovni na zemi, jsou si i jednotliví příslušníci národa rovni na nebesích svého politického světa a nerovni v pozemském jsoucnu *sociální sféry*“ ([8], 307). Termín *bürgerliche Gesellschaft*, ktorý Marx preberá od Hegela, má už v kritike Hegelovej filozofie práve význam, ktorému možno priradiť slovenský termín *kapitalistická ekonomika*.

Podľa Hegela, na to, aby mohol byť protiklad medzi *bürgerliche Gesellschaft*, teda ekonomickými súkromnými záujmami, a štátom (politickým univerzálnym záujmom spoločnosti) zmierený, musela by *bürgerliche Gesellschaft* opäť nadobudnúť politický charakter, ktorý historickým vývojom stratila, a vrátiť sa do náručia štátu. Prostredníkom, ktorý politizuje *bürgerliche Gesellschaft*, sú stavy, ktoré vznikajú inštitucionalizáciou deľby práce a delegujú reprezentantov do zákonodarného orgánu. Vďaka tomu, že príslušníci *bürgerliche Gesellschaft* sú zároveň členmi stavov a ich prostredníctvom sa podieľajú na zákonodarstve, participujú zároveň na štáte. Partikulárnosť záujmov podľa Hegela mizne v politickej činnosti stavov ([3], 335).

Aby *bürgerliche Gesellschaft* nadobudla politický význam, aby jej partikulárne záujmy našli zmierenie vo všeobecnom záujme, musí sa „zrieknuť seba samej“, prestať byť *bürgerliche Gesellschaft*. Politický význam *bürgerliche Gesellschaft*, presnejšie, súkromného stavu, je – podľa toho, ako Hegel vymedzil súkromný stav – *contradictio in adjecto*. Riešenie protikladu medzi dvomi subjektmi, štátom a *bürgerliche Gesellschaft*, ktoré navrhuje Hegel, je alchýmiou, mysticismom, ktorý si vyžaduje zázračnú podstatnú pre-

menu, „transsubstanciáciu“ jedného zo subjektov, takže nie je skutočným riešením, ale len zdaním, predstieraním riešenia ([8], 304). Toto predstierané riešenie je dôsledkom *skutočného* odtrhnutia hospodárstva od štátu, ekonomického a politického, v buržoáznej spoločnosti a *skutočnej* nemožnosti nastoliť harmóniu záujmov a zjednotiť oba póly v rámci tejto spoločnosti.

Prevrátenie vzťahu medzi kapitalistickou ekonomikou a štátom, na ktoré Marx narázil v sporoch v Porýní a ktoré opísal v článkoch z tematického okruhu „materiálne záujmy“, je praktickým výrazom tejto nemožnosti. Pruský štát nie je arbitrom súkromných záujmov, naopak, súkromné záujmy si ho podrobujú a tvarujú podľa vlastných potrieb. Súkromný stav sa v politickej činnosti v zákonodarstve nedokáže vzdať partikulárnych záujmov, ale naopak, vydáva ich za všeobecné ([8], 290).

5. Marxov prechod k politickej ekonómii. Mohlo by sa zdať, že prechod od *kritiky filozofie práva* ku *kritike politickej ekonómie* si vyžadoval akýsi skok, náhlu zmenu predmetu skúmania, no podľa Marxa medzi nimi jestvovalo úzke prepojenie, ktoré si intenzívne uvedomoval: Kategória *bürgerliche Gesellschaft*, ktorú našiel v Hegelovej filozofii práva, zodpovedá sfére súkromných záujmov čiže kapitalistickej ekonomike, ktoré skúma politická ekonómia. Prechod od *kritiky filozofie práva* ku *kritike politickej ekonómie* si teda nevyžadoval náhlu zmenu orientácie kritiky.

V *Úvode ku kritike Hegelovej filozofie práva* z roku 1843 Marx tvrdí, že hlavným problémom modernej doby je „poměr průmyslu, vůbec světa bohatství, k politickému světu“ ([11], 405). Hegelova filozofia práva sa podľa Marxa pokúša riešiť „hlavný problém modernej doby“ v pojmovej rovine, v kategóriách *bürgerliche Gesellschaft* (ekonomického) a štátu (politického). Marxova kritika filozofie práva a jej kategórií znamená teda posun z „užšej oblasti“ *filozofie práva* k širším, všeobecnejším a zároveň konkrétnejším oblastiam *sociálnej filozofie a politickej ekonómie*. Širší kontext tohto pohybu znázorňujeme v schéme na konci práce.

Ako ukázala Marxova kritika Hegela, riešenie vzťahu *bürgerliche Gesellschaft* a štátu je len zdanlivým riešením, ktoré rozpúšťa *bürgerliche Gesellschaft* v štáte. To, čo je v dejinnom vývoji podľa Marxa naozaj činné (a čomu v Hegelovej koncepcii zodpovedajú kategórie rodiny a *bürgerliche Gesellschaft*), sa v špekulácii „prevracia“ a zneskutočňuje ([8], 230). Skutočná analýza vzťahu „priemyslu“ a „sveta bohatstva“ k „politickému svetu“ musí postupovať inak a sústrediť sa na analýzu kapitalistickej ekonomiky, ku ktorej sa Hegel postavil tak „macošsky“. Marxove ďalšie výskumy sa teda politickej ekonómii, ktorej predmetom skúmania je práve *bürgerliche Gesellschaft*, nemohli vyhnúť. Rok po napísaní spisu o Hegelovej filozofii práva, teda v roku 1844, sa Marx – v tom čase v Paríži – už venuje štúdiu politickej ekonómie ([15], 282). Výsledkom tohto obdobia boli rôzne konspekty, poznámky a nedokončené texty, časť ktorých tvoria takzvané *Ekonomicko-filozofické rukopisy*. Tie sú významným medzníkom v Marxovom diele, keďže ide o debut *kritiky politickej ekonómie*.

6. Marxove rukopisy z roku 1844. Tri čiastočne dochované rukopisy predstavujú Marxov prvý pokus formulovať *kritiku politickej ekonómie* a sú tak skutočným začiatkom

dlhoročného projektu, ktorý vyvrcholil „vypelou“ kritikou politickej ekonómie, akú nachádzame v *Ekonomických rukopisoch z rokov 1861 – 1863* a neskôr v *Kapitáli*. Takzvané *Ekonomicko-filozofické rukopisy* sa často interpretujú ako dielo humanistickej filozofie či filozofickej antropológie, ktorého ústrednou problematikou je odcudzenie a emancipácia človeka. V spore o „mladého“ a „starého“ Marxa zohrali *Rukopisy* kľúčovú úlohu a stali sa predmetom diskusií, ba dokonca inšpirovali vznik špecifických, vnútorne diferencovaných a vzájomne prepojených prúdov v marxistickej filozofii, známych ako marxistický humanizmus, socialistický humanizmus či filozofia praxe. Naša interpretácia *Rukopisov* je implicitnou polemikou s týmto klasickejším pohľadom na Marxa: Zameriame sa na otázku, v akom zmysle predstavovali krok vpred v projekte Marxovej kritiky politickej ekonómie.

6.1. Dva stupne postupu v *Rukopisoch*. *Ekonomicko-filozofické rukopisy* tvoria tri rukopisy:

1. prvý rukopis, pozostávajúci z oddielov *Mzda*, *Zisk z kapitálu*, *Pozemková renta*, a [*Odcudzená práca*];
2. druhý rukopis, ktorý tvorí jediný oddiel [*Vzťahy súkromného vlastníctva*]. V tomto rukopise chýba 39 strán, ktoré sa nezachovali;
3. tretí rukopis, zložený z oddielov [*Súkromné vlastníctvo a práca*], [*Súkromné vlastníctvo a komunizmus*], [*Potreba, výroba a deľba práce*], [*Peniaze*] a [*Kritika Hegelovej dialektiky a filozofie vôbec*].

Jeden zo záverov, ktoré možno vyvodit' z Oishiho podrobnej štúdie *Rukopisov* (pozri [16]), hovorí, že formálne členenie textu sa nezhoduje s jeho „logickou“ stavbou. Všetky tri rukopisy navzájom na seba nadväzujú a netvoria uzavreté celky – napríklad tretí rukopis sa začína dvoma dodatkami k textu, ktorý sa stratil, pričom ich nemožno odlíšiť ani podľa Marxovej intencie. Domnievame sa, že logickú štruktúru *Rukopisov* najlepšie odráža Oishiho rozdelenie na dva stupne. Na prvom stupni (oddiely *Mzda*, *Zisk z kapitálu*, *Pozemková renta*) ide o konceptualizáciu ekonomických zákonov „slovami politických ekonómov samých“ ([16], 81), teda v kategóriách politickej ekonómie. Až na jedinú výnimku (v oddiele *Mzda*) sa tu Marx dôsledne pridŕža stanovísk a predpokladov politickej ekonómie, pričom text má podobu komentovaného konšpektu diel politických ekonómov a socialistov.

Naopak na druhom stupni, ktorý sa začína oddielom [*Odcudzená práca*], podáva Marx kritiku týchto kategórií a prostredníctvom nej aj pozitívne rozpracovanie. Druhý stupeň tak prekračuje horizont politickej ekonómie: Znamená zásadný zlom a celkom vedomé dištancovanie sa od jej metodologického aparátu a prijatie nového postupu.

Rozdeleniu na dva stupne zdanlivo protirečí štruktúra oddielu *Mzda*. Ako sme už naznačili, Marx sa uprostred tejto časti zrazu prestáva držať stanoviska politickej ekonómie, ako si to predsavzal, no vzápätí sa k nemu vracia. Po obsiahlej analýze vplyvu „troch možných stavov spoločenskej situácie“ na situáciu robotníka ([12], 38), čiže po konceptualizácii základných tendencií kapitalistickej ekonomiky, nasleduje táto pasáž:

„Povznesme sa nad hľadisko politickej ekonómie a pokúsme sa zodpovedať dve otázky vyplývajúce z doterajšieho výkladu, ktorý sme podali takmer slovami ekonómov.

1. Čo znamená vo vývine ľudstva toto redukovanie prevažnej časti ľudstva na abstraktnú prácu?

2. Akých jednotlivých chýb sa dopúšťajú reformátori, ktorí alebo chcú *zvýšiť* mzdu a tým zlepšiť postavenie robotníckej triedy, alebo považujú (ako Proudhon) za cieľ sociálnej revolúcie *rovnaké mzdy*?

V politickej ekonómii sa vyskytuje *práca* len v podobe *zárobkovej činnosti*“ ([12], 42).

Odpovede na tieto otázky sa v rukopise nachádzajú až oveľa ďalej, v oddiele [*Odcudzená práca*] ([12], 80), kde vystupujú v opačnom poradí. Táto náhla zmena stanoviska („hľadiska“) nemá vplyv na celkový charakter oddielu *Mzda*, a teda ani na povahu prvého stupňa, ktorý tvoria oddiely *Mzda*, *Zisk z kapitálu* a *Pozemková renta*.

Prvý stupeň je akousi revíziou niektorých textov klasickej politickej ekonómie, pričom Marx sa sústreďuje najmä na pasáže, ktoré formulujú vývojové tendencie (či zákony) kapitalizmu, prípadne dovádza do dôsledkov trendy, ktoré ekonómovia načrtli. Z toho možno usudzovať na dve dôležité črty *Ekonomicko-filozofických rukopisov*: Po prvé, predmetom Marxovho záujmu sú tu, aby sme použili výraz z *Kapitálu*, špecificky kapitalistické „spoločenské formy“ (mzda, pozemková renta, zisk) a ich genéza. Preto toľko pozornosti venuje napríklad transformácii polofeudálneho pozemkového vlastníctva na kapitalistické. Problematike spoločenskej formy *práce*, ktorá je kľúčom k ostatným kategóriám, sa budeme venovať v nasledujúcich dvoch častiach, ktoré sa týkajú oddielu [*Odcudzená práca*]. Po druhé, predmetom Marxovej analýzy sú kategórie politickej ekonómie a zároveň kapitalistický výrobný spôsob ako taký; predmet kritiky politickej ekonómie, ktorú tu Marx formuluje, je v tomto zmysle dvojaký: kritizuje teoretickú reprezentáciu reality, a tak aj realitu samu.

6.2. Súkromné vlastníctvo a odcudzená práca. Oddiel [*Odcudzená práca*], ktorým sa začína kritická časť *Rukopisov*, otvára Marx charakteristikou prvého stupňa: „Vyšli sme z predpokladov politickej ekonómie. Prijali sme jej reč a jej zákony. Predpokladali sme súkromné vlastníctvo, odtrhnutie práce, kapitálu a pôdy, taktiež mzdy, zisku z kapitálu a pozemkovej renty, ako aj deľbu práce, konkurenciu, pojem výmennej hodnoty atď. Z politickej ekonómie samej a jej vlastnými slovami sme dokázali, že robotník je degradovaný na tovar [...]“ ([12], 71). Nasleduje kritika východísk politickej ekonómie: „*Materiálny* proces súkromného vlastníctva, ktorým v skutočnosti prechádza, zhŕňa politická ekonómia do všeobecných abstraktných formúl a považuje ich potom za *zákony*. *Nechápe* tieto zákony, t. j. nedokazuje, ako vyplývajú z podstaty súkromného vlastníctva“ ([12], 71). Táto kritika je zároveň vymedzením úlohy, na ktorú sa Marx v *Rukopisoch* podujal. Je teda zrejmé, že v ďalšom postupe si Marx nemohol vystačiť s východiskami klasických politických ekonómov: „Neprenášajme sa do akéhosi vybájeného prastavu, ako to robí ekonóm, keď niečo vykladá. Taký prastav nevysvetľuje nič. Odsúva tým len otázku do šedej, hmlistej diaľky. Vo forme faktu, udalosti predpokladá to, čo treba vyvodiť, totiž nevyhnutný vzťah medzi dvoma vecami, napríklad medzi deľbou práce a výmenou. Teológia vysvetľuje tak pôvod zla prvotným hriechom, t. j. ekonóm vo forme dejín berie za fakt to, čo má vysvetliť.“

My vychádzame z určitého ekonomického, *prítomného* faktu“ ([12], 72).

Tento ekonomický, prítomný fakt je výsledkom konceptualizácie ekonomických zákonov na prvom stupni, najmä v oddiele *Mzda*. Marx tvrdí, že „s *rastom hodnoty* sveta vecí *znehodnocuje* sa svet ľudí“ ([12], 72); inými slovami, čím viac robotník produkuje, tým viac chudobnie. Navyše, „práca neprodukuje len tovar, produkuje seba samu a robotníka ako *tovar*, a to v tom istom pomere, v akom vôbec produkuje tovar“ ([12], 72). Tieto tézy podľa Marxa vyplynuli zo slov politických ekonómov na prvom stupni, takže ich možno považovať za fakt. Marxova interpretácia je potom nasledujúca: „Tento fakt vyjadruje iba toto: Predmet, ktorý práca vytvára, teda jej produkt, vystupuje proti práci ako *cudzí bytosť*, ako *moc nezávislá* od výrobcu. Produkt práce je taká práca, ktorá sa v nejakom predmete ustálila, stala sa vecou, je to *spredmetnenie* práce. Uskutočňovanie práce je jej spredmetnením. Toto uskutočňovanie práce sa v ekonomickej situácii javí ako zneskutočnenie robotníka, spredmetnenie ako *strata a rabstvo predmetu*, privlastnenie ako *odcudzenie*, ako *scudzenie* [Entäusserung]“ ([12], 72).

V tejto pasáži musíme rozlíšiť dve roviny, ktoré nám pomôžu pri ďalšom uvažovaní o kategórii odcudzenej práce. Po prvé, hovorí sa tu o spredmetnení práce, ktoré je uskutočňovaním práce; znamená to len toľko, že ľudská práca je intencionálna praktická činnosť, ktorá sa uskutočňuje vždy na nejakom predmete, ktorý Marx nazýva produktom práce. Toto určenie sa týka práce ako druhu ľudskej interakcie so svetom vo všeobecnosti, bez ohľadu na historické a spoločenské okolnosti.

Po druhé, Marx tvrdí, že „v ekonomickej situácii“ sa uskutočňovanie práce javí ako „zneskutočnenie robotníka“ a spredmetnenie práce ako „*strata a rabstvo predmetu*“, privlastnenie ako „*odcudzenie*“. Ekonomicou situáciou má podľa nášho názoru na mysli stav, ktorým sa zaoberá politická ekonómia, t. j. kapitalistický výrobný spôsob. V kapitalizme je teda (i) uskutočňovanie práce „zneskutočnením robotníka“, (ii) spredmetnenie práce „stratou predmetu“ a (iii) privlastnenie (produktu práce) „odcudzením“. Tieto tri momenty platia pre prácu v kapitalizme, teda necharakterizujú prácu ako ľudskú praktickú činnosť vôbec.

Ďalej Marx ilustruje tieto tri aspekty práce – zneskutočnenie sa realizuje do takej miery, že „robotníka pozbavujú skutočnosti až k smrti hladom“, „strata predmetu“ dosahuje takú mieru, že „robotníka okrádajú o najnevyhnutnejšie predmety“, odcudzenie takú mieru, „že čím viac predmetov robotník vyrába, tým menej ich má a tým väčšími sa dostáva pod nadvládu svojho produktu, kapitálu“. Pôvod týchto dôsledkov sa skrýva „v určení, že robotník sa má k *produktu svojej práce* ako k *cudziemu predmetu*“ ([12], 73). Z tohto určenia (vzťah robotníka k produktu vlastnej práce) Marx na nasledujúcich stranách vyvodzuje tri ďalšie určenia (charakter vzťahu robotníka k výrobnej činnosti, ktorého dôsledkom je *sebaodcudzenie*; vzťahu robotníka ako človeka k svojmu „druhovému životu“, ktorého následkom je odcudzenie *ľudskej podstaty*, ktoré zase bezprostredne vedie k štvrtému, k odcudzeniu *človeka človeku*).

Odcudzenie nie je kategóriou označujúcou mentálne určenia. Neznamená vytvorenie akejsi „vnútornej bariéry“ vo vedomí robotníka, ktorému sa potom produkt práce zdá byť „cudzí“ a vyvoláva v ňom úzkosť. Naopak, odcudzenie označuje reálne, objektívne existujúce spoločenské pomery, v ktorých je výrobca zbavený prostriedkov práce i jej produk-

tu, a práca sa tak stáva len prostriedkom na zachovanie existencie výrobcu. Ak sa robotníkovi produkt jeho pracovnej činnosti odcudzuje, ak mu nepatrí, musí nevyhnutne patriť niekomu inému, inej cudzej bytosti, ktorou „môže byť len sám *človek*“ ([12], 78).

Robotník odcudzenou prácou produkuje nielen vlastný vzťah k produktu práce a k výrobnéj činnosti, ale aj „nadvládu nad produkciou a nad produktom tej osoby, ktorá neprodukuje“ ([12], 78). Opäť sa dostávame k nezdôvodnenému predpokladu politickej ekonomie, ktorého tajomstvo sa vyriešilo: Súkromné vlastníctvo ako vzťah kapitalistu k produktom výroby a k výrobným prostriedkom je *dôsledkom* odcudzenej práce. Odvođením odcudzenej práce z „prítomného faktu“ a analýzou štyroch momentov odcudzenia vyšlo najavo, že súkromné vlastníctvo *nie je* konečnou príčinou, ale naopak dôsledkom inej príčiny.

Po analýze súkromného vlastníctva, ktorú Marx na niekoľkých stranách vykonal, môže kritika politickej ekonomie ukázať, ako odcudzená práca súvisí s ostatnými ekonomickými kategóriami: „Ako sme z pojmu *odcudzenej, zvonkajštenej, scudzenej* práce dospeli k pojmu *súkromného vlastníctva analýzou*, tak možno pomocou týchto dvoch faktorov vysvetliť všetky ekonomické *kategórie* a v každej kategórii, ako napríklad v obchodovaní, v konkurencii, v kapitáli, v peniazoch sa znova stretávame s *určitým a rozvinutým výrazom* len týchto prvých základov“ ([12], 81).

No odhalenie odcudzenej práce ako podstaty súkromného vlastníctva nás bezprostredne stavia pred ďalšiu otázku: Prečo sa práca odcudzuje? „[...] ako to, že *človek prepúšťa inému svoju prácu*, že na ňu hľadá ako na cudziu?“ ([12], 81). Časť prvého rukopisu, tridsaťdeväť strán, na ktorých Marx tento problém zrejme riešil, sa však nezachovalo a druhý rukopis sa začína *in medias res*. Doterajší text nám však umožňuje formulovať významný záver o koncepcii práce, na ktorej Marxova prvá kritika politickej ekonomie stojí.

6.3. Spoločenská forma práce v *Rukopisoch*. Časť [*Odcudzená práca*] sa často interpretuje ako formulácia takzvanej teórie odcudzenia. „Humanistický“ výklad oddielu [*Odcudzená práca*] chápe odcudzenie ako „transhistorickú“ kategóriu, aplikovateľnú na predkapitalistické výrobné spôsoby i na kapitalizmus.

Domnievame sa, že takéto čítanie skresľuje Marxove autorské zámery a nie je konzistentné s obsahom *Rukopisov*. Celé dielo je kritikou politickej ekonomie, pričom Marx veľmi jasne chápe vzťah ekonomie a kapitalizmu a politickú ekonomiu charakterizuje ako „moderný priemysel ako subjekt“ či pohyb súkromného vlastníctva, ktorý si uvedomuje sám seba ([12], 88). Politická ekonomia je teda teoretickým výrazom kapitalistických spoločenských vzťahov. Pri odvodzovaní kategórie odcudzenej práce vychádza Marx z prvého stupňa postupu, v ktorom konceptualizoval ekonomické zákony „slovami politických ekonomov“, a robí to preto, aby vysvetlil záhadnú premisu ekonomického myslenia, súkromné vlastníctvo. Odcudzená práca vysvetľuje pôvod súkromného vlastníctva ako (právneho) vzťahu kapitalistu k produktom práce a k pracovnej činnosti samej. Je jednou z mnohých *foriem*, ktorú ľudská aktivita za rôznych spoločenských okolností nadobúda. Nestojí proti nej idealizovaná „činnosť“ ako sebanegácia a sebaafirmácia“, „sebaaktivita“, čistá tvorivosť, charakteristická pre abstraktnú „ľudskú podstatu“, ktorú proti

nej stavia tzv. „humanistická“ interpretácia *Rukopisov*. Odcudzená práca je špecifickým spoločenským určením, ktoré ľudská činnosť získava v kapitalizme a v dôsledku ktorej sa konštituuje súkromné vlastníctvo ako špecificky kapitalistický vzťah k produktom práce a k výrobe.

Kontrast, ktorý Marx vytvára medzi druhovým životom či druhovou činnosťou človeka a odcudzenou prácou, je v skutočnosti kontrastom transhistorických a historicko-spezifických určení, a nie napätím medzi možnosťou a skutočnosťou. Druhová činnosť človeka je charakteristickou črtou existencie človeka, je to „neustály proces“ osvojovania si vonkajšieho sveta a jeho praktického pretvárania, ktoré zároveň pretvára človeka. Marx touto kategóriou neoznačuje ľudskú potencialitu, akúsi doposiaľ potláčanú možnosť človeka, ale naopak *základnú podmienku* ľudských dejín vôbec. Ľudská druhová činnosť je *differentia specifica* ľudského druhu, ktorou sa odlišuje od zvierat a ktorá robí človeka človekom. Odcudzená práca je len špecificky kapitalistickým určením tejto činnosti.

Takáto interpretácia vzťahu druhovej činnosti a odcudzenej práce je síce v rozpore s obvyklou „humanistickou“ interpretáciou, no zároveň sa blíži Marxovmu neskoršiemu chápaniu dvojakého charakteru ľudskej činnosti v *Kapitáli*. Marx rozlišuje dve stránky práce: proces výroby vedúci ku vzniku úžitkových hodnôt a proces výroby vedúci ku vzniku hodnoty. Prvé určenie predstavuje univerzálne ľudské prisvojovanie si prírody.² Tomuto určeniu zodpovedá v *Ekonomicko-filozofických rukopisoch* termín „druhový život“ človeka. Druhé určenie, takzvanú *spoločenskú formu procesu práce*, tvoria historicky špecifické ekonomické vzťahy, do ktorých ľudia v procese výroby úžitkových hodnôt vstupujú. V *Rukopisoch* nazýva Marx toto druhé určenie, spoločenskú formu procesu práce v podmienkach *kapitalizmu*, „odcudzenou prácou“.

7. Záver. V schéme na konci práce sa pokúšame zachytiť Marxov „pohyb“ v rokoch 1842 – 1844 v dvoch rovinách: na úrovni kľúčových kategórií a na úrovni príslušných disciplín, ktorým tieto kategórie zodpovedajú. Z tohto hľadiska sa ukazuje, že Marxov vývin v týchto rokoch prebiehal najprv v rovine reflexii konkrétnych sociálno-ekonomických problémov na predteoretickej úrovni. Neskôr pokračoval úvahami v rovine sociálnej a politickej filozofie. Rozpor medzi súkromnými záujmami a všeobecným záujmom reprezentovaným štátom, ktorý je predmetom Marxových analýz v publicistických článkoch pre *Rheinische Zeitung*, dostáva v druhej fáze, pri kritike Hegelovej filozofie práva, podobu rozporu medzi kategóriou *bürgerliche Gesellschaft* a kategóriou štátu. Hegelovo „zdanlivé riešenie“, ktoré dosiahol redukciami *bürgerliche Gesellschaft* na moment vo vývoji ducha a jej subsumpciou pod štát, Marxa neuspokojilo. Naopak, v teoretickej rovine potvrdilo prevrátenie, ktoré predtým identifikoval v praxi. Zameranie sa na *bürgerliche Gesellschaft*, ktorú Hegel pri inverzii subjektu a predikátu tak podcenil, otvorilo cestu k analýze kategórií politickej ekonomie, ktorú Marx po prvý raz uskutočnil v *Ekonomicko-filozofických rukopisoch*.

² „Preto treba pracovný proces skúmať najprv nezávisle od akejkoľvek určitej spoločenskej formy. Práca je predovšetkým proces medzi človekom a prírodou, proces, v ktorom človek svojou vlastnou činnosťou sprostredkúva, riadi a kontroluje výmenu látok medzi sebou a prírodou“ ([14], 157).

Marxov myšlienkový „pohyb“ v rokoch 1842 – 1844 podľa nášho názoru ukazuje, že celkový vývoj Marxovho myslenia nie je jednoducho prechodom od filozofie k ekonómii. Marx už v roku 1844 chápe svoj projekt ako *kritiku politickej ekonómie* a už v tejto dobe vypracúva mnohé zásadné súčasti jeho neskoršej teoretickej „výbavy“, hoci pokiaľ ide o ekonomické kategórie, pridŕža sa Ricardovej koncepcie. Posun, ku ktorému v Marxovom myslení dochádza, je preto skôr posunom od *externej* kritiky ekonómie, ktorá radikálne historizuje jej kategórie a ukazuje, že sú len výrazmi ľudskej praktickej činnosti, k *internej* kritike v neskorších spisoch (rukopisy *Grundrisse*, *Teórie o nadhodnote*, rukopisy *Kapitálu* atď.), ktorá tieto kategórie aj zásadne modifikuje či rozpracúva kategórie celkom nové. Externá kritika, ktorú Marx prvýkrát sformuloval v *Ekonomicko-filozofických rukopisoch*, však vytvorila nevyhnutné predpoklady (napr. takzvané „materialistické chápanie dejín“, koncepcia dvojakeho charakteru práce, chápanie kategórií ako abstrakcií skutočných spoločenských vzťahov atď.), ktoré umožnili emancipáciu od ricardovskej ekonómie.

Vývoj Marxovej kritiky politickej ekonómie (1842–1844)

Zdroje	(implicitne: Hegelova filozofia práva)	politická ekonómia (A. Ferguson, J. Steuart, A. Smith) ↓ civil society ↓ Hegelova filozofia práva	klasická politická ekonómia socializmus
Disciplíny	(predteoretické štádium, praktický impulz pre teoretické rozpracovanie)	sociálna a politická filozofia	kritika politickej ekonómie "Materialistické chápanie dejín"
Transformácie	(premietnutie praktických sporov do kategórií súkromných záujmov a štátu)	premietnutie súkromných záujmov a štátu do kategórií <i>bürgerliche Gesellschaft</i> a štátu; chápanie kategórie <i>bürgerliche Gesellschaft</i> ako kapitalistickej ekonomiky; modifikácia jej vzťahu k štátu	transformácia súkromného vlastníctva zo "základu" na "dôsledok"; odlišenie dvojakeho charakteru práce (odcudzená práca - druhový život)
Kľúčové kategórie	súkromné záujmy štát	<i>bürgerliche Gesellschaft</i> štát	odcudzená práca súkromné vlastníctvo (ostatné kategórie politickej ekonómie)
Všeobecná charakteristika	konštatovanie rozporu súkromných záujmov a štátu: štát "nezodpovedá svojmu pojmu"	identifikácia rozporného vzťahu ekonomického a politického ako "hlavného problému modernej doby"; kritika Hegelovej "inverzie subjektu a predikátu"; identifikácia <i>bürgerliche Gesellschaft</i> ako kľúčovej problematiky	objav dvojakeho charakteru "práce" a odhalenie súkromného vlastníctva ako dôsledku historicky špecifickej spoločenskej formy práce - odcudzenej práce; kritická genéza odcudzenej práce; historizácia politickej ekonómie; úvahy o systematickej expozícii ekonomických kategórií
	1842 <i>Rokovania šiesteho porýnskeho zemského snemu</i>	1843 <i>Ku kritike Hegelovej filozofie práva + Úvod, K židovskej otázke</i>	1844 <i>Ekonomicko-filozofické rukopisy</i>

LITERATÚRA

- [1] AVINERI, S.: *The Social & Political Thought of Karl Marx*. Cambridge: Cambridge University Press 1968.
- [2] CLARKE, S.: *Marx, Marginalism and Modern Sociology. From Adam Smith to Max Weber*. London: Macmillan Academic and Professional 1991.
- [3] HEGEL, G. W. F.: *Základy filozofie práva*. Praha: Academia 1992.
- [4] INWOOD, M. J.: *A Hegel Dictionary*. Oxford: Blackwell Publishing 1992.
- [5] KNOWLES, D.: *Hegel and the Philosophy of Right*. London: Routledge 2002.
- [6] LEOPOLD, D.: *The Young Karl Marx. German Philosophy, Modern Politics and Human Flourishing*. Cambridge: Cambridge University Press 2007.
- [7] MARX, K.: Obhajoba moselského dopisovatele. In: *Spisy I*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury 1956, s. 197 – 223.
- [8] MARX, K.: Ke kritice Hegelovy filozofie práva. In: *Spisy I*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury 1956, s. 225 – 357.
- [9] MARX, K.: Jednání šestého porýnského zemského sněmu. (První článek). Debaty o svobodě tisku a o zveřejňování jednání zemských stavů. In: *Spisy I*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury 1956, s. 46 – 97.
- [10] MARX, K.: Jednání šestého porýnského zemského sněmu. (Třetí článek). Debaty kolem zákona o krádeži dříví. In: *Spisy I*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury 1956, s. 133 – 172.
- [11] MARX, K.: Úvod ke kritice Hegelovy filozofie práva. In: *Spisy I*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury 1956, s. 401 – 414.
- [12] MARX, K.: Ekonomicko-filozofické rukopisy. In: *Malé ekonomické spisy*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry 1966, s. 34 – 141.
- [13] MARX, K.: *Ku kritike politickej ekonómie*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry 1969.
- [14] MARX, K.: *Kapitál. Kritika politickej ekonómie. Prvý zväzok*. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda 1985.
- [15] OAKLEY, A. C.: *Marx's Critique of Political Economy: Intellectual Sources and Evolution*. London: Routledge 1984.
- [16] OISHI, T.: *The Unknown Marx*. London: Pluto Press 2001.

Mgr. Juraj Halas
Katedra logiky a metodológie vied FiF UK
Šafárikovo nám. 6
818 01 Bratislava 1
SR
e-mail: juraj.halas@gmail.com